

NENAD CAMBI

Filozofski fakultet u Zadru
YU 57000 Zadar

BILJEŠKE UZ DVIJE PANONSKE NADGROBNE STELE

UDK 904:726.825(497.13) "02"

Izvorni znanstveni rad

Među nadgrobnim stelama u Arheološkom muzeju u Zagrebu posebno se ističu dvije, jedna iz Vinkovaca (Cibalae), a druga iz Osijeka (Mursa). Prva stela pripadala je centurionu Marku Hereniju Valensu, druga veteranu Titu Aureliju Avitu. Obje su već davno objavljene, ali autor iznosi neke nove detalje u vezi s njihovom strukturalnom formom, ikonografijom i dotacijom. Obje stele su prema rasporedu prostora na prednjoj strani dosta slične, ali ipak su one strukturalno bitno različite. Prva, naime, je anarhitektonskog tipa, a druga ima izrazite karakteristike arhitekture (noseći pilastri) te spada u red stela sa pseudodikulom. Na obje stele kao glavni ikonografski motiv javljaju se likovi pokojnika. Na prvoj su uz pokojnika prikazani i mladići u ponešto smanjenom mjerilu, što je dosta neobično. Ti su likovi mladića po svojoj prilici likovi pokojnikovih liberta. Na drugoj je prikazan bračni par. Stela iz Vinkovaca se može precizno datirati u desetljeće između 120. i 130. godine n.e., dok se ona iz Osijeka može staviti u kraj vladanja cara Antonina Pija. Obje su stele očito rad panonskih radionica koje su bile aktivne tijekom 2. st. n.e.

Među nadgrobnim stelama koje se čuvaju u Arheološkome muzeju u Zagrebu posebno mjesto imaju dva monumentalna primjerka. Usprkos njihovoj znatnoj važnosti, donedavno je bilo neobično teško doprijeti do njih i tako ih iz izbliza prostudirati, jer su bile smještene u depou među gomilom velikog kamenog materijala. Tek prije dvije godine, zahvaljujući izvanrednom rješenju muzejskog lapidarija, došle su one na zasluženo mjesto u stalnoj postavi kamenih spomenika.¹ Iako su te dvije stele dobro poznate znanstvenoj javnosti, nadam se ipak da će ove moje napomene biti korisne istraživačima nadgrobnih spomenika u Panoniji te da će predstavljati barem mali doprinos na unapređivanju poznavanja kamenoklesarske produkcije u tom dijelu antičkog svijeta. Dva nadgrobna spomenika (st. 1, 2) o kojima namjeravam pisati povezana su svojim podrijetlom - jedan je iz Vinkovaca (*Cibalae*), a drugi iz Osijeka (*Mursa*); vremenski su međusobno malo udaljena; dosta srodan im je raspored površina na pred-

1. Točnije nakon uređenja muzejskog dvorišta u lapidarij za *Univerzijadu* 1987. godine.

njoj strani (strukturalno su međutim različiti) a pokojnici su služili u istoj vojnoj jedinici (II *Legio Adiutrix*) koja je dosta dugo bila stacionirana u Panoniji. S obzirom da su stele srodne, analizirat ću ih zajednički, ali neću zalaziti u detalje opisa jer su obje više puta objavljivane. Prva stela pripada centurionu M. Hereniju Valensu, a druga T. Aureliju Avitu.

D) Oblik i tip

Obje su stele vrlo velikih dimenzija (2,46; 0,94; 0,32 m ona M. Herenija Valensa, al,72;0,83;0,24m ona Tita Aurelija Avita).² Objе su pronađene vrlo davno i prenesene u Arheološki muzej u Zagrebu.³ Objе stele imaju istu osnovnu formu (izduženi pravokutnik) i obje su na isti način podijeljene na polja. U gornjem se polju nalaze portreti, što znači da je to glavno ukrasno polje. Ispod portretnog prostora nalazi se medupolje, ili - bolje rečeno - traka koja odvaja dva najvažnija polja. U donjem polju je na obje stele natpis. Kakav je bio završetak stela pri dnu teško je reći, jer su obje oštećene, odnosno odlomljene. Na prvoj steli ispod baza pilastara zapaža se stajna traka što služi da one ne vise u zraku. Stajna traka prelazi u glatki završetak. Za drugu stelu završetak nije moguće utvrditi jer nedostaje čak i kraj natpisa, tako da nema ni komadić dna. Bez obzira na to, valja ipak pretpostaviti da je druga stela također imala jedan glatki dio prije prelaska u sami završetak. Objе stele su morale imati i zub na samom dnu koji se uvlačio u postament da bi se osigurao spomeniku okomiti položaj kao što je to gotovo redovno bilo za sve vrste nadgrobniх stela.

Bez obzira što obje stele pokazuju praktički potpuno identičan raspored podjele prednje strane, ipak obje su svojom koncepcijom bitno različite. Najgornje polje stele obrubljeno je sa tri strane ravnom letvicom, zatim dolazi uski žlijeb i konačno obični *S-profil kakav obično uokviruje natpisno polje. Samo portretno polje je neznatno udubljeno da bi se mogle smjestiti figure u reljefu. Vanjska letvica tog polja ulazi u prostor medupolja kao njegovo bočno uokvirenje.* S-profil nije izrađen na donjoj strani polja za portrete nego samo njegov vanjski rub koji zapravo služi kao stajna podloga za likove. Unutrašnji dio profila nije izrađen, po svoj prilici da bi u polju bilo više mjesta po visini. Iz svega iznesenoga jasno proučite da polje nije arhitektonski koncipirano, pa da nije bilo nužan zabat. Međutim, na gornjoj strani stele, na njenjоj debljini vidljive su četiri velike pačetvorinaste udubine u koje su se uglavljivali željezni klinovi koji su očito držali najviši sastavni element spomenika. On je bio od zasebnog komada kamena. S obzirom na nearhitektonski karakter polja za portrete, on nije nužno morao biti u formi zabata.⁴ O tome, međutim, bit će još kasnije riječi.

2. Stariju literaturu o prvoj steli usp. kod J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb, 1901-11, str. 228, br. 369. Kasnije još CIL III 13360; H. Hoffmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien, 1905, str. 60, si. 40; A. Schober, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, str. 106, br. 232, si. 119; S. Dimitrijević, *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, Corolla memoriae Josepha Brunšmid dicata*, Vinkovci, 1979, str. 164, tab. 12, 1; V. Dautova Ruševljanin, *Rimska nadgrobna plastika u jugoslavenskom području Donje Panonije*, Novi Sad, 1983, str. 22, br. 115, str. 54, tab. 2,7. Stariju literaturu o drugoj steli usp. također kod J. Brunšmid, o.c. str. 221, br. 362. Kasnije su se na nju u raznim vidovima nabraćali A. Schober, o.c. str. 118, br. 260, si. 132; M. Gorenc, *Antikna skulptura u Hrvatskoj*, Zagreb, 1952, str. XXIII, br. 65; D. Pinterović, *Limesstudien in der Baranja und in Slawonien*, *Archaeologia ju-*

goslavica IX, 1968, str. 64, tab. II, 3; D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba* Osijek, 1979, str. 164, tab. 12, 1; V. Dautova Ruševljanin, o.c. str. 24, br. 136, str. 54, tab. 2, 2.

3. Prva stela je slučajno pronađena 1891. godine, a druga još u 18. st.

4. A. Schober l.c. je očito previdio te udubine kad je spomenik klasificirao. Kad je riječ o anarhitektonskom završetku stele, kao završetak može poslužiti kameni blok s lavovima, centralnom bradatom glavom ili kalathosom (odnosno s oba elementa). Takav primjer usp. na raznim stelama iz Panonije A. Schober, o.c. str. 107, br. 234, si. 121 (*Poetovio*). Slobodnih završetaka takvog tipa ima mnogo u Panoniji. Usp. V. Dautova Ruševljanin, o.c. str. 41, tab. 5-6; ili J. Brunšmid, o.c. str. 83, br. 161, str. 84, br. 162; str. 84, br. 164. Osim spomenutog tipa završetka stele možda može doći u obzir i neki drugi tip.

Koncepcija gornjeg dijela druge stele je različita. Taj je dio stele arhitektonski zamišljen. Naime, polje za portrete nema letvicu i S-profil nego je ono uokvireno sa dva snažna pilastra koja stoje izravno na međuprostoru svojim jasno profiliranim bazama s plintom, uskim prstenom, žlijebom, torusom te još jednim prstenom. Na vrhu pilastra su kapiteli koji se sastoje od dvaju redova akantusovih listova te njegovog jasno vidljivog završnog dijela. Listovi nemaju unutrašnje raščlanjenje (struktura lista), ali ipak izgledaju kao pravi kapiteli koji nisu potpuno dovršeni. Kapitel u takvom stanju obradbe često se vidi na mnogim arheološkim lokalitetima.⁵ Na gornjem rubu kapitela vidi se u sredini rozeta kakva je gotovo redovno na korintskim kapiteljima. To sve znači da je majstor pred sobom imao pravi arhitektonski uzorak. Na kapitelima počiva čvrsta Tieukrašena greda. Ona nema čak ni profilacije. Iznad tako sačinjenog gornjeg dijela stela morao je stajati zabat kakav pripada takvoj arhitektonskoj koncepciji. Gornji dio stele je, dakle, koncipiran kao prava edikula ili naiskos. Očito je da je nadgrobnni heroon bio uzor za takav oblik gornjeg dijela prednje strane stele, kako je to davno konstatirano za stele iz drugih krajeva antičkog svijeta.⁶

Srednji dio prve stele (međuprostor) je uska traka koja je s gornje i donje strane omeđena uskim trakastim okvirom, dok je na bočnoj strani obrubljuje letvica koja se spušta s gornjeg polja. Međupolje druge stele je znatno šire i nema nikakvo obrubljenje s gornje i donje strane, a bočno je omeđuje spiralna kontinuirana vitica koja stiže iz donjeg polja.

Konačno natpisno polje prve stele je sa strana uokvireno uskim plitkim pilastrima koji stoje na proširenoj bazi. Sam pilastar je izlijebljen, a na vrhu završava kapitelom koji se sastoji od jednog reda akantusovih listova te abakusom. Pilastri zapravo služe kao nosači friza međuprostora. Sa strana pilastra zapaža se komad kamenog mesa stele. Oba pilastra nisu potpuno jednaka, iako se čini da je postojala težnja da budu isti. Samo natpisno polje nema nikakve druge dekoracije ili profilacije. Ispod natpisnog polja je plitka traka na kojoj stoje baze pilastara. Ona tvori prijelaz u samo dno spomenika. Natpisno polje druge stele uokvireno je uobičajenim S-profilom. Na donjoj strani polja nije očuvana profilacija, ali valja pretpostaviti da je doista postojala. Sa strana profilacije je ravna traka ukrašena spiralnom kontinuiranom viticom koja se, kao što je već rečeno, produžava u okvir međuprostora.

Kao što sam već naglasio, stele pripadaju srodnom tipu, osobito kad je u pitanju raspored prostora na prednjoj strani. Takav raspored je karakterističan za Norik i Panoniju. Tipologiju stela iz tih rimskih provincija obradio je još davno A. Schober. On je obje naše stele poznao i kategorizirao ih. Prvu stelu svrstao je tip koji je nazvao *Halbfigur in einer rechteckig geformten Nische*, podtip f) *Portratnische, Zwischenstreifen, Inschriftfeld*.⁷ Drugu pak stelu je je svrstao u isti tip, a podtip k) *Giebel, Portratnische, Zmischenbild, Inschriftfeld*.⁸ Očito je, dakle, da za prvu stelu Schober nije predvidio da je imala zabat, dok je to za drugu načinio. On smatra da je drugoj steli odbijen

5. Takvih kapitela ima mnogo u Saloni. Kao primjer usp. kapitel pronađen u bazilici na Manastirinama R. Egger, *Forschungen in Salona II*, Wien, 1926, str. 21, si. 16. Zanimljivo je da među stelama arhitektonskog tipa iz Panonije ima onih koji imaju izradene detalje lista (A. Schober, o.c. str. 88, br. 190, si. 98) i onih koji to nemaju (A. Schober, o.c. str. 89, br. 191, si. 99).

6. O tome usp. G.A. Mansuelli, Genesi e caratteri della stele funeraria padana, *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, Milano, 1956, str. 372 i d; G.A. Mansuelli, Les monuments commemoratifs ro-

mains de la vallée du Po, *Monuments Piot LIII*, 1963, str. 51 i d; G.A. Mansuelli, *Encicl. Arte antica ed orient. VII*, Roma, 1966, str. 490 i d, s.v. stele; S. Rinaldi Tufi, Stele funerarie romane con ritratti di età romana nel Museo archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *Atti della Accademia nazionale dei Lincei*, anno CCCXVIII-1971, ser. III-vol. XIII, fasc. 3, str. 115 i d; H. Gabelmann, Typen der römischen Grabstelen am Rhein, *Bonn. Jahrb.* 172, 1972, str. 72 i d.

7. A. Schober, o.c. str. 106, br. 232.

8. A. Schober, str. 118, br. 260.

zabat.⁹ Nema nikakve dileme da je u oba primjera Schober pogriješio. Ponajprije, na prvoj steli četiri rupe za klinove jasno upućuju na zaključak da je morao postojati nekakav završetak, najvjerojatnije trokutni zabat, bez obzira što gornje polje nije arhitektonskog tipa.¹⁰ Za drugu stelu on je pravilno zaključio da je postojao zabat, jer na to jasno upućuje arhitektonska koncepcija stele, ali on očito nije bio odbijen nego je također bio od drugog bloka kamena koji je sa sačuvanim dijelom spomenika bio spojen klinom od kojega je preostao dio zaliven u olovo.¹¹ S tom korekcijom Schoberovo zapazanje bi bilo prihvatljivo kad je u pitanju raspored prednjih površina stela, ali to nije prava strukturalna tipologija, jer ona zapravo počiva samo na dekorativnim i epigrafičkim elementima stela.¹² Derivacija i geneza stela iz Arheološkog muzeja u Zagrebu je drukčija. Druga stela je izrazito arhitektonskog karaktera i spada u grupu tzv. stela s pseudoedikulom, tj. imitacijom arhitekture heroona sa svim svojim pripadajućim elementima, kojima je zabat organski element.¹³ Prva stela zapravo nema arhitektonsku koncepciju i pripada tzv. anarhitektonskim stelama koje se udaljuju od svojih ranijih arhitektonskih uzora.¹⁴ Polje za portret je samostojeće dok je natpisno polje tretirano kao arhitektonski elemenat, ali to je i inače često za natpise pa ne mora imati nikakvu vezu s građevinom. Profil koji omeđuje portretno polje bio bi prikladniji natpisu. Međutim, bez obzira na svoju nearhitektonsku derivaciju stele, pretpostavljeni zabat je samo konvencionalni motiv koji se umetnuo u ikonografski nekoherentnu cjelinu, kao što je to često i drugdje u rimskom svijetu.¹⁵ Što se pak natpisa na drugoj steli tiče, on spada organski u arhitektonski ansambl stele jer on sa-svojom bordurom-također može pripadati arhitektonskoj kompoziciji od koje je preuzet bez mnogo izmjena.¹⁶

Ipak, ove su dvije stele strukturalno različite i njihova derivacija i nastavak nisu identični. Međusobna sličnost je posljedica samo istog rasporeda prostora koji s tipom nema izravne veze. Zbog nepoštovanja strukture Schoberova tipologija, ili - možda čak bolje - grupiranje panonsko-noričkih stela, kolikogod bila minuciozna i detaljna, nema nikakvu vrijednost jer miješa arhitektonske i anarhitektonske elemente koji predstavljaju dvije različite odrednice u kompoziciji stela, pa prema tome i njihovoj tipološkoj klasifikaciji. Dvije zagrebačke stele posvjedočuju proces koji teče od arhitektonske kompozicije prema nearhitektonskoj kao modnom trendu, ali to ne mora biti i međusobno kronološki u vezu. Taj proces je, doduše, stalan, ali nema posve pravilan hod. On se može osobito lijepo pratiti u Dalmaciji, kao i u nekim drugim krajevima.

9. A. Schober, l.c.

10. Usp. bilj. 4.

11. Usp. J. Brunšmid, o.c. str. 221, br. 362.

12. Krhkost klasifikacije pojedinih stela kao i zaključaka u pogledu tipologije pojedinih primjера je evidentna kad se oni analiziraju prema strukturalnim i genetičkim osobinama, a ne tek formalno. To jasno iskazuje i osječka stela. S obzirom da njoj nedostaje donji dio spomenika, on je mogao posjedovati *Sockelbild*, a tada bi spadao u grupu »Giebel, Nische, Zwischenstreifen, Inschriftfeld, Sockelbild«. Kako su mnoge stele fragmentarno očuvane, to takva klasifikacija nije uopće pouzdana. Prema tome samo strukturalna analiza i prema njoj provedena tipologija ima određenu vrijednost.

13. Usp. bilj. 6. To je tip stele s edikulom ili pseudoedikulom koja je nastala prema arhitektonskim formama.

14. Usp. G.A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, 1967, str. 31 i d, str. 97 d, str. 137 i d.

15. Usp. G.A. Mansuelli, *Le stele* str. 31 i d.

16. Međuprostor (Zwischenstreifen) poput friza odvaja nadgrađe arhitekture od donjeg dijela spomenika koji sadrži natpis. Svaki mauzolej koji sadrži u sredini pročelja natpis, na mjestu koje je dostupno oku posjetitelja. Usp. primjerice mauzoleje u Ostiji (A. Pellegrino, *Le necropoli pagane di Ostia e Porto*, Roma, 1984, str. 67, grob 29, si. 5 ili str. 67, grob 56-57, si. 19, 20) u Rimu se takvi primjeri mogu vidjeti u nekropoli ispod Sv. Petra (H. von Hesberg, *Planung und Ausgestaltung der Nekropolen Roms im 2. Jh. n. Chr. u; Rbmische Grdberstrassen. Selbstdarstellung-Status-Standard*, München, 1987, str. 42 i d, si. 3 i 4.).

II) Dekoracija

Prva stela u najgornjem polju ima vrlo zanimljiv, ali ne i lako objašnjiv ikonografski motiv. U sredini polja prikazan je polufigura pokojnika. Ona, čini se, ide upravo do samog pojasa. Sa strana tog središnjeg lika nalaze se dvije manje čitave figure ljudi. Takav raspored u jednom polju nije poznat ne samo na panonskom nego i na znatno širem području. Nema dvojbe da se željelo istaknuti središnji lik i njemu posve irealno pridružiti manje likove koji su očito s njim u nekoj vezi. Pokojnik je prikazan pravo prema gledateljima, odjeven je u potpasanu tuniku s rukavima (*tunica manicata*), preko koje je prebačen *paludamentum* koji, izgleda, ima duge rese na desnoj strani. Taj je odjevni element bio prikopčan na desnom ramenu okruglom fibulom. U desnoj ruci pred prsima pokojnik drži štap s okovanom i proširenom ručicom, očito znakom svog centurionskog dostojanstva.¹⁷ U lijevoj ruci koja također počiva na prsima nalazi se neki predmet koji visi. O kakvim je predmetu riječ nije moguće kazati, ali očito je da nije u pitanju volumen, kakav često imaju vojnici ili veterani. Čini se da je taj predmet od tkanine. Na malom prstu lijeve ruke uočava se pečatni prsten. Čovjek je ćalav, a od kose očuvali su se samo pramenovi sa strane poviše ušiju. Pramenovi su okrenuti prema naprijed i posve su ravni. Gusta brada i brkovi rese lice. Njihov oblik pruža jasnu sliku otkuda su preuzeti. Čelavost, nažalost, onemogućuje da se utvrdi karakter frizure, posebno pramenova na čelu, ali ipak postrani pramenovi daju ipak neku indiciju o kakvom je modelu frizure riječ. Prema naprijed okrenute pramenove nose carevi Trajan i Hadrijan. Frizura ovog posljednjeg, međutim, ne dolazi u obzir jer je njegova kosa ipak malo duža i valovita sa strana.¹⁸ To se odnosi na sve tipove njegova portreta. Naprotiv, Trajanovi portreti imaju sa strana ravne pramenove koji se pružaju prema sljepoočnicama. Osobito su upadni kod tzv. I tipa Trajanova portreta koji je nastao još prije početka 2. st. n.e.¹⁹ Za Trajanovo doba karakteristično je nagomilavanje kose iznad ušiju, što se može zapaziti na mnogim portretima privatnih osoba,²⁰ ali ne i na carskim glavama. Što se tiče brade, valja naglasiti da ona nema veze s modom trajanskog vremena. Ona je povezana s modnim trendom iz doba Hadrijana. Naime, već prvi portret cara (tzv. Stazione Termini tip) ima punu bradu i brkove.²¹ Očito je da je Hadrijan tu modu počeo njegovati još u doba Trajana, o čemu svjedoče njegovi likovi na slavoluku iz Beneventa.²² Nakon njegova uspona na prijesto carski primjer počinju slijediti i ostali građani, iako ne u potpunosti jer se neki trajanski elementi i dalje nastavljaju upotrebljavati.²³ Na taj se način pokazuje da su modne tendencije koje se zapažaju kod našeg

17. Tako pretpostavlja J. Brunšmid, o.c. str. 225 koji drži da je riječ o centurionskom štapu (*vitis*). Sličan predmet drži u ruci i osoba na fragmentarno očuvanoj steli iz Narone u Arheološkome muzeju u Splitu. Usp. N. Cambi, Nadgrobna stela s čitavim ljudskim figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27, Zadar, 1987/88. *Razdio povijesnih znanosti* (14), str. 102, tab. I. Sličan tip štapa drži i osoba prikazana na sarkofagu iz Soluna (usp. F. Rebecchi, *Le stele di eta tetrarchica al Museo di Aquileia. Documenti tardo-antichi per la storia della citta, Aquileia Nostra XLVII*, 1976, si. 11.

18. Usp. M. Wegner, Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina. *Das römische Herrscherbild II*, 3, Berlin 1956, str. 8 i d, tab. 2, 5b, 8a. Riječ je o glavi Hadrijana pronađenoj 1941. godine prilikom radova na Stazione Termini u Rimu koja predstavlja ne samo najraniji tip careva portreta nego i jednu od najkvalitetnijih replika tog arhetipa.

19. Usp primjerice glavu Trajana navedenog tipa u Capitolinskome muzeju u Rimu (K. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Bd. 1, *Kaiser und Prinzenbildnisse*, Mainz, 1985, str. 39, br. 39, tab. 41-42). Isto i na glavi Trajana iz Visa mješovitog tipa (*Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987, str. 176, br. 105. - N. Cambi).

20. Te nakupine kose iznad ušiju ima već car Nerva. Primjerice na glavi tog cara iz Kopenhagena usp. V. Poulsen, *Les portraits romains Vol. II. De Vespasien à la basse-antiquité*, Kopenhagen, 1974, str. 62, tab. LI-LII, te na brončanoj glavi iz Kostola (Pontes) u Narodnom muzeju u Beogradu (*Antički portretu Jugoslaviji*, str. 176, br. 104.-L. Popović).

21. M. Wegner, Hadrian, str. 8 i d, tab. 2.

22. M. Wegner, Hadrian, str. 31, 32, 55, 64, 94, tab. 1 a i b.

pokojnika s prve stele pomalo hibridnog karaktera, ali to uopće nije čudno, jer se mješavina trajanskih i hadrijanskih modnih tendencija javlja još u doba posljednjeg spomenutog vladara.²⁴

Sa strana portreta pokojnika nalaze se dvije figure mladih ljudi, odjevenih u potpasanu tuniku. Kod lijevog čini se da je preko tunike i *paenula*.²⁵ Oba mladića su u stojećem stavu s težinom na jednoj nozi, dok je druga pokrenuta. Oni su napola okrenuti središnjem liku pokazujući tako da su očito u nekoj funkcionalnoj vezi s pokojnikom. Lijevi lik u lijevoj spuštenoj ruci drži *codex ansatus* koji visi na lančiću,²⁶ dok mu je desna ruka podignuta i nije jasno što je držala, jer je na tome mjestu oštećena. Što je imao u rukama, odnosno što je ruka radila, teško je određivo i na temelju položaja ruke koji je dosta neobičan. S obzirom da je šaka bila okrenuta prema vlastitom licu, očito je da to nije položaj aklamacije središnje figure. Prednji dio glave (lice) je otučen. Preko ramena desnog mladića očito nije prebačena *paenula*. On u podignutoj desnici i spuštenoj ljevici rasteže volumen, tako da se on vidi otvoren pred njegovim prsima.²⁷ Oba lika su očito mladi ljudi o čemu svjedoči njihova duga kosa.²⁸ Vrlo je vjerojatno da su dva dječaka u službi centuriona koji nose njegove atribute i predmete vezane uz njegovu službu (*codex ansatus*), odnosno volumen, ispravu o građanskom pravu kakav obično u rukama drže vojnici.²⁹ Prema tome, to su pomoćnici (robovi ili liberti). Osobito je prikladno ovo posljednje s obzirom na jedan libert ispunja pokojnikov testament kao nasljednik. Očito je da su liberti u trenutku smrti Valensa bili vrlo mladi, kad su prikazani u mladičkoj dobi. U tom pogledu rješenja su predlagali Brunšmid³⁰ i Schober.³¹

23. Izvrstan primjer kose trajanskog tipa (I tip) i hadrijanske brade vidi na portretu u Narodnome muzeju u Ateni. (A. Stavridi-Ntatsuli, *Romaika Portraitia to Etniko Arhaiologiko Museo tes Atenes*, Atena, 1985, str. 53, br. 372, tab. 57.

24. Razne su varijante prežitaka iz trajanskog doba. Osim miješanja elemenata, ima i čistih trajanskih modnih karakteristika koji se mogu datirati u hadrijansko doba samo na temelju stilskih elemenata ili oblika. Takav je primjer čuvena bista u brončanom medaljonu iz Ankare. Usp. I. Jale - E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London, 1966, str. 208, br. 286, tab. CLXI, CLXII, 2. Sličan je primjer i sa stelom mladog vojnika iz Salone u Arheološkom muzeju u Splitu (usp. *Antički portret u Jugoslaviji* str. 184, br. 118.-N. Cambi)

25. Izgleda da mu se na prsima može zapaziti trokut karakterističan za tu vrstu odjeće koji pada sve do ispod pojasa. Takav primjer pruža centurion iz Narone (usp. bilj. 17).

26. Identičan *codex ansatus* drži osoba na steli iz Narone (usp. bilj. 17). O tom atributu usp. N. Cambi, *Nadgrobna stela*, str. 103.

27. U Dalmaciji se volumen javlja najčešće na stelama vojnika. Jedna od rijetkih iznimaka je stela koja je pripadala dekurionu grada Gaju Publiciju Romanu iz Narone. O tome usp. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 149 i d, bilj. 225. Autor spominje još jednu stelu koja nije pripadala vojniku, onu Aurelija Valerina iz Salone koji je umro u Nikomediji, ali u tom primjeru nije riječ o volumenu, nego je taj predmet *mappa*. Volumen rastegnuto u rukama dječaka je

neobična ikonografska inačica. Zbog toga naš pokojnik ne drži u ruci taj atribut, kao što je uobičajeno.

28. Često dužu kosu imaju dječaci i mladići. To odgovara idealu ljepote te njihove dobi. Duga kosa toga uzrasta ne podleže trenutnoj modi koju promoviraju carske frizure na portretima. Dugu kosu ima primjerice Antinoj usp. njegov I tip portreta, ali i sve ostale (Ch. Clairmont, *Die Bildnisse Antinoos. Ein Beitrag zur Porträtplastik unter Kaiser Hadrian*, Rom, 1966, str. 94, br. 17, tab. 16) Nadalje usp. glave antoninskih prinčeva (I tip portreta Marka Aurelija) ili druge djece iz toga doba u *Kaiser Mare Aurel und seine Zeit*. Herausg. K. Stemmer, *Abguss-Sammlung antiker Plastik*, Berlin 1988, str. 14, B 1; str. 58, D 34, D 35. U tom pogledu vrijedi pogledati i portrete djece iz Berlina, C. Blumel, *Römische Bildnisse Staatliche Museen zu Berlin*, Berlin, 1933, br. 34, tab. 46. To su samo neki primjeri.

29. Značenje tog atributa varira od primjera do primjera. Usp. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 149, bilj. 225. Značenja koja taj autor donosi ne dolaze u obzir glede naše stele jer muškarac nije oženjen, a nije ni gradski vijećnik itd, pa volumen ne može biti isprava o tome. Ne može to biti ni povelja o otpuštanju iz vojske jer je Valens još u službi čak u 75. godini života (on nije veteran). Ipak, riječ je o važnom dokumentu, ispravi ili si. koju je pokojnik stekao za života.

30. J. Brunšmid, o.c. str. 226 govori samo o dječacima, ali ne i o njihovoj vezi s pokojnikom.

31. A. Schober, o.c. str. 106, br. 232 smatra ih libertima.

U gornjem polju druge stele prikazane su polufigure bračnog para Tita Aurelija Avita i Ulpije Appiane. Lijevo je smještena žena odjevena u tuniku s dvije velike pločaste fibule koje se nalaze na ramenima.³² Na sredini prsiju joj je okrugli medaljon s istaknutim središnjim dijelom. Desna joj je ruka na prsima, a kao da se oslanja na polje ispod sebe. Prsti lijeve ruke pojavljuju joj se na desnom ramenu muškarca. Muškarac je odjeven u tuniku i *paludamentum*. Obje su mu ruke pred prsima. Desna ruka ima pruženi kažiprst koji pokazuje prema rotulusu što je stisnut u desnoj šaci, kako je to uobičajeno kod prikaza vojnika.³³ Žena nosi dosta kompliciranu frizuru. Kosa je, naime, podijeljena na sredini tjemena. Od razdjeljka mase kose prijanjajući uz lubanju padaju postrance u kratkim valovima i prekrivaju uši kojima vire samo rese. Oko glave je omotana pletenica. Taj se tip frizure u raznim varijantama počinje upotrebljavati u ranohadrijansko doba, a proteže se sve do kasnoantoninskog perioda.³⁴ Najbolje se paralele javljaju na srednjoantoninskim ženskim portretima iz Rima,³⁵ Kopenhagena,³⁶ Sirakuze³⁷ itd. Što se tiče lika muškarca, posve je jasno da se obilata kosa koja je odstraga u valovima pružena prema naprijed. Dva se pramena na čelu rastavljaju. Frizura muškarca pouzdano reproducira tzv. Glavni tip portreta Antonina Pija.³⁸ U tu sliku se dobro uklapa oblik brade i brkova koji su također identični onima na licu spomenutog vladara. Brada i brkovi se nisu mnogo mijenjali na ostalim tipovima Antoninova portreta. Ta brada je puna i prati oblik donje čeljusti, dok je pri vrhu lagano zašiljena, za razliku od Hadrijanove.

U traci međuprostora prve stele pojavljuje se motiv psa koji goni divljač. Od sredine trake prema desno pas u trku goni zeca, a od sredine lijevo pas goni srnu.³⁹ Pravac kretanja je međusobno suprotan. Međuprostor druge stele ispunjen je središnjim kantarosom s dvije ručke iz kojega se na dvije strane izvijaju vitice vinove loze.⁴⁰ U viticama pak centralni položaj imaju dva grozda: jedan s jedne, drugi s druge strane. Kantaros je vrlo kvalitetno izrađen. Zapažaju se detalji kao što su obod, žlijeb ispod oboda, rebra na tijelu te profilirano suženje posude i njena stopa. Zanimljivo je da su i pilastri gornjeg polja pokriveni viticama vinove loze.

Bočne strane prve stele nisu ukrašene, ali je debljina druge stele ispunjena uspravnom viticom loze u zakrivljenjima koje su prikazani listovi (si. 3, 4).⁴¹ Na samom vrhu vitice stoje mali likovi muškaraca odjevenih u kratku potpasanu tuniku. Na lijevoj strani čovjek ima podignutu desnu ruku kojom podržava košaru na glavi, dok u lijevoj

32. To su tipične fibule koje se javljaju na području Panonije. Vrlo slične primjerke nose osobe na stelama iz Mondseea (*Juvavum*), te Budimpešte. Usp. A. Schober, o.c. str. 80, br. 174, si. 87; str. 118, br. 261, si. 133 itd.

33. O tim atributima usp. bilj. 29. Njihovo značenje, međutim, ne mora biti identično, budući da je pokojnik veteran II legije, da je oženjen, pa to može biti dokument o jednom od tih važnih događaja iz njegovog života.

34. K. Fittschen - P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse, Frauenporträts*, Mainz 1983, str. 65, br. 86, tab. 108 (iz kasnohadrijanskog doba). Primjerak iz Lenjingrada u Ermitažu je iz 160-170. godine n.e. Usp. A. Votchinina, *Le portrait romain*. Musée de L'Ermitage, Leningrad 1974, str. 173 i d, br. 51, tab. 70-71.

35. K. Fittschen - P. Zanker, o.c. str. 68, br. 89, tab. 110.

36. V. Poulsen, o.c. str. 122 i d, br. 102, tab. 171, 2.

37. N. Bonacasa, *Ritratti greci e romani della Sicilia*, Palermo, 1964, str. 101, br. 130, tab. 59, 3-4.

38. K. Fittschen - P. Zanker, *Kaiser und Prinzenbildnisse* str. 63 i d, br. 59, tab. 67-69 (taj se tip naziva i tip Formia).

39. Taj je motiv veoma čest na stelama iz Panonije. Usp. A. Schober, str. 83, br. 182, si. 92; str. 107, br. 234, si. 121 itd.

40. Motiv loze koja se razvija iz kantarosa u međupolju (*Zwischenbild*) nije osobito čest u Panoniji. U tom se polju češće javljaju vitice bršljana (bez kantarosa). Usp. A. Schober, o.c. str. 83, br. 182, si. 91. Na dnu stele se vitice bršljana razvijaju iz kantarosa. Usp. A. Schober, o.c. str. 104, br. 228, si. 117. Vitice loze s groždem koje se izvijaju iz kantarosa susreću se ponekad na bočnim letvicama portretnog polja. Usp. primjerice na vrlo lijepom primjerku iz Klagenfurta A. Schober, o.c. str. 130, br. 284, si. 150.

spuštenoj ruci po svoj prilici drži grozd. Na desnoj se strani pak nalazi lik kojemu je desna ruka spuštена, vjerojatno s grozdom, a lijeva je podignuta ali nije pouzdano da li je na glavi stajala košara, kao što je to bilo na suprotnoj strani.

U motiva u međuprostorima stela su česta na panonskim stelama, što očito ukazuje na popularnost takvog repertoara. Motiv prve stele vezan je uz lov koji ima svoje mjesto u sepulkralnoj simbolici, gdje jedno ljudsko zanimanje ulazi kao vrlina, kao megethos zemaljskog života kojim traži mjesto u zagrobnom životu.⁴² Međutim, taj motiv je postao opće mjesto možda već bez konkretne vrijednosti. No, drugoj steli dekoracija među prostora, kao i ostalih sporednih mjesta, veže se uz dionizijsku simboliku koja je postala neobično česta na nadgrobnim spomenicima i pripada dionizijskoj soteriologiji.⁴³ Što se tiče motiva koji se nalazi na debljini stele, on je koncipiran na način bordura s velikim viticama, lišćem i plodovima u kojima se pojavljuju sitne ljudske figurice (peopled scrolls),⁴⁴ međutim češći su sitni nagi eroti, nego odjeveni ljudi koji su očito preuzeti iz realnih, životnih scena berbe. Antička ikonografija obiluje prizorima i detaljima iz berbe, tako da se mogu rekonstruirati gotovo sve faze toga rada koji je praktički dobio obilježje rituala. Osobito su česti prizori berbe na nadgrobnim spomenicima uz 2. i 3. st. n.e.⁴⁵

III) Obrada prikaza

Dok je prva stela uglavnom u znaku vojničkog života, odnosno statusa pokojnika unutar rimskog društva, druga stela, unatoč činjenici što je pripadala vlasniku iz istog sloja (vojnik, veteran), nema izravnih aluzija na vojsku (možda jedino *paludamentum*), tek rotulus u ruci diskretno ukazuje na status. Cijela je stela u dionizijskom ugođaju iz kojega se iščitava dionizijska eshatologija.

Kad je riječ o izvedbi spomenutih motiva, tada odmah valja kazati da je prva stela znatno kvalitetnije izradbe. Nema nikakve dileme da je riječ o vršnome majstoru koji je dobro poznao svoj zanat. Glava pokojnika je sigurno i rutinirano izvedena, što jasno pokazuje čelavost, kosa sa strana golog tjemena te brada i brkovi koji su prirodno raspoređeni. Nabori haljine su vjerni i sigurno dani, a ruke i šake upućuju na zaključak da je klesar umio da jasno i sigurno prikaže perspektivu. Umješnost majstora rječito iskazuju prsti čiji je položaj i pokret prirodan, bez šablone. Mladići sa strana pokojnika su u prirodnom položaju (*contraposto*), ruke se pokreću u skladu s prirodnim zakonima, a njihovi likovi nisu postavljeni u dosadnoj i strogoj simetriji, iako se ona nameće gotovo kao imperativ. Rješenje gornjeg polja s velikom polufigurom pokojnika i manjih likova njegovih slugu je vrlo fino i neobično. Lik možda iskazuje pretjerani klasični izraz, bez emocija, a na licu bismo očekivali naglašenije staračke karakteristike (u pitanju je čovjek od 75 godina). Sve je to, međutim, u skladu s klasičnim i akademskim

41. Bočne strane (debljina) stele ukrašene su u ogromnom primjerku iz Ptuja. Usp. A. Conze, *Römische Bildwerke einheimische Fundorts in Österreich II*, sv. 3, Wien, 1875, str. 1 i d. tab. V, VI.

42. Scene lova su bile osobito omiljene na rimskim sarkofazima. O tome usp. B. Andreae, *Die römische Jagdsarkophage. Antike Sarkophagreliefs* 2, 1, Berlin, str. 11 i d.

43. Takvi se dionizijski motivi javljaju na letvicama okvira nadgrobnih ara u Dalmaciji, čini se od 2. st. pa nadalje i postupno zamjenjuju ranije znatno omiljenije vitice akantusa. Usp. primjerice nage erote koji beru grožđe na ari Kvinta Rutilija Ticijana iz Danila (*Municipium Riditarum*) D. Rendić-Miočević, *Princeps Municipi Riditarum*. Uz novi epigrafički nalaz u Danilu, *Arheol. radovi i rasprave*

2, 1962, str. 315 i d, tab. Isti se motiv javlja i na brojnim drugim spomenicima, pa tako i na dovratnicima portala tzv. Malog hrama Dioklecijanove palače u Splitu. Usp. G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1910, str. 84 i d, tab. XVII, si. 109, 110.

44. J. M. C. Toynbee - J. B. Ward Perkins, *Peopled Scrolls; a Hellenistic Motif in Imperial Art*, *Papers of British School at Rome* XVII, 1950, str. 1 i d, tab. XV, XVI, 1, 4, i d.

45. Usp. dionizijske motive na svim vrstama antičkih sarkofaga na Sredozemlju F. Matz, *Die dionysische Sarkophage, Antike Sarkophagreliefs* IV, 1-4, Berlin, 1968, te na antičkim sarkofazima na istočnoj obali Jadrana N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988, str. 43 i d.

pristupom portretu. Rijetki su primjerci ovakve kvalitete na nadgrobnim spomenicima u Panoniji, ali ipak nisu bez paralela.⁴⁶

Druga stela, naprotiv, pokazuje posve drukčiji pristup. Ona je, bez sumnje, znatno manje kvalitetna, ako se promatra sa čisto zanatskog, školskog stajališta. Mnogi elementi upućuju na slabu školovanost majstora koji očito nije svladao sve probleme rješavanja skulptura tog karaktera. Da bih to pokazao, navest ću samo nekoliko detalja. Ženina lijeva ruka izranja u nemogućem položaju na desnom ramenu supruga. Osim šake, bolje rečeno prstiju drugih dijelova ruke uopće nema, a prema položaju morali bi se jasno zapažati. Isto je i s desnom rukom muškarca od koje se vidi samo šaka. Figure muškarca i žene su tako neprirodno priljubljene da su im ruke (nadlaktice i podlaktice) potpuno nestale u masi tijela. Na neki način figure bračnog para izgledaju kao sijamski blizanci. Odjeća i nabori su toliko šablonizirani da su dane samo glavne naznake pre-giba koji se sastoje uglavnom od dubokih žljebova. Ovdje nisam spomenuo neproporcionalno velike šake koje se već površnim pogledom uočavaju. Očito je, međutim, da taj dio reljefa nije doraden (nedostaje zadnja ruka i poliranje), pa bi se, da je skulptura privredena kraju, te nespretnosti barem smanjile, ako ne i uklonile. Kad je riječ o tom detalju, onda valja spomenuti da je već davno zapaženo da nekom logikom priučenog provincijalnog majstora ruke ostaju krupne kao da je tu evidentna stanovita egzaltacija navedenog detalja tijela. Čini se da je spajanje tijela bračnog para neka vrsta specifičnosti plastike u Panoniji, što se može zapažati i na nekim drugim stelama iz istog doba.⁴⁷ Da bi se pokazala zrelost klasičnog izraza skulpture prve stele i naivni izraz druge stele, dovoljno je usporediti ruke i prste jedne i druge figure. Čak i u abociranom stanju druge stele jasno je koliko su oni nezgrapni i teški, dok je prvoj steli upravo taj detalj neobično uspješan.

Međutim, druga stela ipak posjeduje neke izvorne kvalitete dokazujući na taj način da usprkos nedovoljnoj zanatskoj vještini provincijalni izraz može dostići vrlo vrijedna ostvarenja. To se najbolje vidi na glavi i licu obojice pokojnika. Na tim detaljima se posebno zaustavila pažnja klesara. Zanimljivo je da su ti, za kipara zapravo najteži dijelovi najbolje izrađeni. Vremešni izraz pokojnika se dobro uočava. Obrazi iskazuju bore i staračke deformacije muskulature i kože (labio-nazalne bore, upalost obraza, podočnjaci, kesice ispod očiju itd.). Iznenaduje što nema čeonih bora, ali njihov nedostatak kao da želi potcertati smirenost osoba i sigurnost u očekivanju dionizijske budućnosti nakon praga groba. Svi ti detalji pokazuju visoki stupanj bogatstva plastike. U kvalitet obradbe valja upisati i vrlo dobro pogođene oblike kose koji, kao što je već rečeno, vrlo detaljno oponaša uzorke iz auličke plastike. Izraz pokojnika je doduše žaloban, ali dostojanstven i sabran. Njega interpretiraju krupne oči u kojima su izrađene šarenice i zjenice, što nije obilježje klasicistički koncipirane prve stele. Stoga su te kvalitete i nespretnosti tipična mješavina koja često odlikuje reljefe na provincijalnim stelama što su ih stvarali majstori skromnog zanatskog obrazovanja, ali izvornih sposobnosti, puni želje da unutar naboja iskazuju na svoj vlastiti način. Spomenuti plastični izraz nije kreacija kipara majstora već provincijalni rad sa stanovitim kvalitetama. Šteta je što ni Cibale niti Mursa nemaju veći broj takvih stela koji bi pokazali da li je riječ o radionicama koje su djelovale duži period i izradile veći broj primjeraka za nekropole tih gradova ili pak o majstorima koji su lutali panonskim prostorima. Među repertoarom panonskih stela nema takvog primjerka koji bi se mogao smatrati produktom iste ruke, ali srodnih primjeraka ima dosta. Bez obzira što se ne može sa

46. Visoke umjetničke vrijednosti su osobitene ki spomenici iz Austrije kao primjerice onaj iz Klagenfurta (A. Schober, o.c. str. 284, si. 150), ili nadgrobni medaljon iz istog mjesta (A. Schober, o.c. str.

144, br. 329, si. 164) itd.

47. Usp. aru T. Publicija Suriona iz Sirmija, danas u Arheološkome muzeju u Zagrebu (A. Schober, o.c. str. 143, br. 326, si. 163 a).

sigurnošću kazati da li je postojala radionica u spomenutim gradovima, ipak je očito da su te stele nastale prema običajima koji su vladali u tom kraju, osobito u načinu podjele prostora prednje strane spomenika, zatim donekle i prema izboru motiva koji su cirkularni, pa je očito da su produkt panonskog ambijenta.

IV) Datacija

Što su tiče datacije stela iz zagrebačkog Arheološkog muzeja, nema većih problema. Već se ranije, govoreći o raznim aspektima njihovog oblika, dekoracije i izvedbe, moglo uočiti kada su one okvirno mogle nastati. Kad je riječ o prvoj steli, valja imati na umu nekoliko momenata. Pokojnikova frizura iskazuje karakteristike trajanskog načina češljanja, a brada i brkovi su očito nastali pod utjecajem mode koju je promovirao Hadrijan.⁴⁸ Prema tome, nema nikakve dvojbe da je spomenik nastao prije početka vladanja posljednjeg spomenutog vladara, tj. prije nastanka njegovog portreta tipa Stazione Termini za koji se drži da je nastao u doba njegova uspona na prijesto.⁴⁹ Desetljeće između 120. i 130. godine, n.e. je, dakle, najpogodnije vrijeme za datiranje prve stele. Na rano doba Hadrijanova vladanja upućuje osobito činjenica što su na portretu zaostali još neki Trajanovi modni detalji. Odmah valja napomenuti da ta činjenica nije nimalo neobična i da se u hadrijansko doba još uvijek mogu sresti raniji modni elementi. S druge strane postoji još i jedno stilsko zaostajanje od vremena nastanka stele. Naime, u očima pokojnog centuriona M. Herenija Valensa nisu naznačene zjenice i šarenice. One su postale redovna pojava na portretima Hadrijana,⁵⁰ dok se još uvijek ne javljaju ni na jednom portretu Trajana.⁵¹ Isto je i s privatnim portretima. Taj detalj karakterizacije pogleda počinje se upotrebljavati tek od doba Hadrijana.⁵² Već njegov prvi portret (tip Stazione Termini) ima naznačen taj detalj, a zatim se on dalje redovno javlja na likovima svih ostalih kasnijih vladara. Stoga se predložena datacija pokazuje kao posve opravdana i dobro obrazložena. S takvom datacijom su u skladu i podaci koji se daju izvući iz natpisa. Pokojnik, rodom iz Salone gdje je stekao građansko pravo (Herenius je dosta čest gens u Saloni,⁵³ upisan je u salonitanski tribus Tromentina⁵⁴), mogao je biti rođen oko 50. godine n.e. Oko 70. godine n.e. sa 20 godina stupio je u vojnu službu. Logično je da je to bilo malo prije 70. godine, neposredno prije nego što je ta legija napustila Dalmaciju.⁵⁵ Kasnije je promijenio mnoge druge jedinice (bio je uglavnom centurion) da bi se napokon smirio u Cibalama u 75. godini života, nakon 55 godina vojne službe. Na taj bi se način mogle rekonstruirati najvažnije točke njegova života, a nijedna se ne protivi navedenoj dataciji stele, dapače pokazuje da je Valensova smrt morala nastupiti na samom početku trećeg desetljeća 2. st. Valja napomenuti da je u svom dugom životu pokojnik morao pratiti modne tekovine jer je u poznim godinama prihvatio hadrijansku modu nošenja brade. Da se izradba stele ne može datirati u kasnije vrijeme, svjedoči puna tročlana imenska formula, tribus, domicil, što je karakte-

48. Usp. bilj. 19-24.

49. Usp. bilj. 18.

50. Usp. tip Hadrijanova portreta Stazione Termini (M. Wegner, Hadrian, str. 8 i d, tab. 2 itd).

51. Ni portreti Trajana posljednjeg tipa nemaju izrađen taj detalj u očima. Među njima je najreprezentativniji primjer glava iz Ostije (možda čak i posthumna). Usp. W. H. Gross, Die Bildnisse Traians. Das römische Herrscherbild II, 2, Berlin, 1940, str. 113, tab. 35-37.

52. G. Daltrop, *Die stadtrömische männlichen Privatbildnisse trajanischer und hadrianischer Zeit*, Münster, 1958, str. 51.

53. To gentilno ime je posvuda rasprostranjeno (usp. W. Schultze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1904, str. 282). Osoba s obiteljskim imenom *Herrenius* ima posvuda u Dalmaciji. Usp. G. Alföldi, *Pesonennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1968, str. 89. Ima ih, naravno, i u Saloni, a vjerojatno su italskog podrijetla.

54. O salonitanskim tribusima usp. M. Suić, O municipalitetu antičke Salone, *Vjes. arh. i hist. dalm.* 60, 1958, str. 11 i d. O tribusu *Tromentina* usp. M. Suić, o.c. str. 17 i d.

ristično za 1. st.⁵⁶ dok za 2. govori pojava posvete *Diis Manibus*.⁵⁷ Prema tome, očito su u skladu epigrafičke, stilske i modne karakteristike pa dataciju u treće desetljeće 2. st. valja držati posve opravdanom.⁵⁸

I u pogledu druge stele također se krećemo na dosta sigurnom terenu. Raspravljajući o frizuri muškarca utvrdili smo da je ona odraz tzv. glavnog tipa portreta Antonina Pija.⁵⁹ Taj je tip nastao vrlo rano, najvjerojatnije već neposredno prije Antoninova nastupa na prijestolju, ali se on nastavio i kasnije izrađivati.⁶⁰ Isto je i s bradom koja se razlikuje od Hadrijanove, pa stoga nema dvojbe da je pokojnik nastojao oponašati izgled Antonina Pija. Izgled frizure žene, iako ne oponaša u svim detaljima onaj Faustine Starije, ipak ima pouzdane karakteristike antoninskih tipova češljanja koji su poznati na većem broju privatnih portreta.⁶¹ S tipovima frizura je u skladu i izrađivanje šarenica i zjenica u očima obaju pokojnika za što je već ranije navedeno da se počinju iskazivati od Hadrijanova doba.⁶² Međutim, to nije tipično hadrijanovski način prikazivanja tih detalja očiju. U to doba, naime, ti su anatomske detalji plitko urezani i tako ne baš jasno vidljivi. Kasnije, naprotiv, oni postaju sve izrazitiji i daju osobi usmjeren i intenzivan pogled. To se zapaža i na likovima muškaraca i žene na steli iz Murse. Karakteristike natpisa nisu bitno različite od onih na prvoj steli, ali ipak nisu identične. Nema posvete *Diis Manibus*. Osobe još uvijek imaju punu tročlanu imensku formulu, ali nema tribusa i domicila, tako da ne znamo otkuda potječu pokojnici. Naš Avit ima 76 godina kad još za života daje zajedno sa ženom podići nadgrobni spomenik. Što se tiče vojne službe, očito je da je cijeli svoj vijek proveo u *II Legio Adiutrix* i s obzirom da se navodi da je veteran, nema dvojbe da je otišao nakon svog punog vojnog staža u privatni život nastanivši se u Panoniji gdje je službovao kao vojnik.⁶³ Najvjerojatnije je da je i rodnom bio iz tog kraja. Imenska forma, dakle, pokazuje postupno razgrađivanje rimskih klasičnih *tria nomina* i raznih dodataka kao što su filijacija, tribus i domicil. Kronološki reperi koji se mogu izvuci iz natpisa su i tu u skladu s likovnim karakteristikama. Naime, pokojnikov *praenomen* (*Titus*) i *nomen* (*Aurelius*) očito deriviraju od careve nomenklature, što pokazuje da je građansko pravo dobio od cara Antonina Pija. To je posve jasno jer je *praenomen Titus* jednak kao i kod ovog dok je drugi vladar koji nosi *nomen Aurelius* imao *praenomen Marcus*, pa ga, dakle, ne treba uzimati u obzir. Postavlja se, međutim, pitanje kad je naš Avit dobio građansko pravo. Da ga je dobio prilikom stupanja u vojsku, on je morao biti rođen oko 120. godine n.e. da bi sa 18 godina, kad obično počinje vojnička služba, dobio građansko pravo od Antonina Pija. Tada bi, on još živ u dobi od 76 godina podiže stelu, stigli sve do samog kraja 2. st. Tada modni detalji nisu u skladu s kasnoantoninskim frizurama. Zaostajanje bi bilo veće od tri desetljeća, a to je kud i kamo previše. Vjerojatnije je da je Avit dobio kasnije građansko pravo, možda tek prilikom napuštanja vojničke službe. Tada bi valjalo pretpostaviti da je naš pokojnik rođen oko 80/90. godine n.e., a da spomenik daje podići između 150/160. godine. Tada je posve prihvatljivo da se drži antoninskog izraza i mode.

55. Legija je u vrijeme Neronove smrti još u Dalmaciji (*Burnum*), ali sudjeluje u građanskom ratu 68-69. godine n.e. u Italiji o čemu precizne podatke daje Tacit. Usp. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, str. 96 i d.

56. O postupnom nestajanju tih dijelova imenske formule nakon Hadrijana usp. A. Schober, o.c. str. 9. To nije dakako, uobičajeno samo u Panoniji, već i u drugim dijelovima carstva.

57. U Panoniji je ta posvetna kratica izuzetno rijetka u 1. st. n.e. Usp. A. Schober, o.c. str. 10.

58. Usprkos svemu, tu je stelu A. Schober, o.c.

str. 106 datirao na početak 2. st. n.e., što je u osnovi točno, ali neprecizno, jer ju je moguće datirati u okvir jednog desetljeća.

59. Usp. bilj. 38.

60. Zbog toga se taj tip i naziva s pravom glavni tip. On dominira za cijeloga vladanja Antonina Pija. Njegov tzv. drugi tip je znatno rjeđi. Usp. bilj. 38.

61. Usp. bilj. 34.

62. Usp. bilj. 52.

63. Logor je u antoninsko doba u Akvinkumu. Usp. A. Schober, o.c. str. 7.

Naposljetku našeg razmatranja odlika oblika, stila, obradbe, vremena nastanka itd. obiju stela u Arheološkome muzeju u Zagrebu valja naglasiti da je u Panoniji postojala produkcija visoke vrijednosti i da stele pokazuju karakteristike svojstvene toj regiji. Oba su nadgrobna spomenika srodna, ali ne i identična što pokazuju različite morfološke, stilske i ikonografske odlike. Na taj se način potvrđuje samo zajedničko šire podrijetlo, ali različito vremensko i radioničko postanje. U pogledu odlika očito je da su znatno više udjela imale radionice, odnosno pojedinac što ih izrađuje, nego sam komitent. U tom pogledu vrlo rječitro govori prva stela kojoj je vlasnik Salonitanac M. Herenije Valens, vojnik raznih legija, među ostalima IX *Claudia Pia Fidelis* i IV *Flavia Felix* što su boravile u Burnumu u Dalmaciji duže vrijeme. U Saloni su nadgrobni spomenici posve drukčiji i u pogledu oblika i u pogledu dekoracije, pa nemaju ništa zajedničkog s Valensovom stelom. I nadgrobni spomenici legionara spomenutih legija, dok su bile u Burnumu, pokazivali su izrazite vlastite specifičnosti, ali su i one bitno različite od stela koju je sebi dao načiniti Valens. Prema tome, niti salonitanske stele, niti one legija u kojima je naš pokojnik služio nemaju ništa zajedničkog sa stelom iz Cibala, što znači da je ona nastala samostalno, pod utjecajem oblika koji su kolali u Panoniji, a da sam komitent nije u tom pogledu mogao djelovati svojim ukusom ili eventualnim željama. Druga je situacija sa samim natpisom. Formulacija podsjeća na one s natpisa legionara iz Dalmacije. To, međutim, nije nimalo čudno s obzirom da je natpis, osim oblikovanja natpisnog polja i same incizije, privatna stvar pokojnika, odnosno njegovih nasljednika koji mogu zahtijevati što treba da se upiše i na koji način da se oblikuje. To je, koliko se barem meni čini, jedina veza koji taj spomenik povezuje s Dalmacijom. Vjerojatno je i to razlog što je druga stela u pogledu natpisa dosta različita od prve, osim drugih čisto objektivnih prilika koje su utjecale na spomenute razlike, ali samo dvije stele su za neka dulja zaključivanja u tom pogledu posve nedovoljne.

OPIS TABLI DESCRIPTION OF PLATES

Tabla 1.

Stela centuriona Marka Herenija Valensa iz Vinkovaca (Cibalae)
Arheološki muzej u Zagrebu

Plate 1.

Stele of the centurio Marcus Herennius Valens from Vinkovci (Cibalae)
Zagreb Archaeological Museum

Tabla 2.

Stela Tita Aurelija Avita iz Osijeka (Mursa); lijeva bočna strana stela (l.); desna bočna strana stela (d.)
Arheološki muzej u Zagrebu

Plate 2

Stele of Titus Aurelius Avitus from Osijek (Mursa); left lateral side of the stele (l.); right lateral side of the stele (r.)
Zagreb Archaeological Museum

SUMMARY
NOTES ON TWO STELAI FROM PANNONIA

Among stelai kept in Zagreb Archaeological Museum two are outstanding and significant. Both belonged to soldiers, that is veterans. One comes from Vinkovci (*Cibalae*) and the other from Osijek (*Mursa*).

I) Shape and Type

Both stelai are rather large. Their shape and panel distribution is similar, but they differ greatly in their structure. The first one, which belonged to Marcus Herennius Valens, from Cibalae might have been without pediment, since its upper panel has no bearing architectural elements, but it must have been topped by an element as is evident from four holes serving for connecting parts of stelai cut of different pieces of stone.

The upper part of the stele belonging to the veteran Titus Aurelius Avitus, displays a different conception its upper panel being flanked by two pilasters whose capitals support an architrave (Pl. 2). Such architectural elements require an adequate architectural top, a triangular gable would seem to be the most logical choice.

The central part of both stelai show a central frieze dividing upper and lower areas.

The lower panel contains the inscription. In the case of the first stele this panel is flanked by narrow fluted strips. They in fact support the central frieze, forming a kind of band. The inscription panel of the second stele is simply rendered. It is framed by a flat band with wine scrolls.

Such a panel arrangement is characteristic of Noricum and Pannonia. The typology of stelai from these provinces was elaborated by A. Schober. According to him the first stele from Zagreb belongs to the group which he called »Halbfigur in einer rechteckiger geformten Nische«, subtype »Porträt-nische, Zwischenstreifen, Inschriftfeld«. The second stele belongs to the same type, subtype »Giebel, Porträt-nische, Zwischenbild, Inschriftfeld«.

Schober evidently did not notice that the first stele must have had a top too, the only question being what it looked like. In the second case he rightly assumed a pediment.

Bearing in mind the above mentioned correction Schober's typology or, better his groups, would have been correct had it not been based strictly on panel arrangement and decorative elements. He, however, did not take in consideration the structural characteristics of both stelai. Accordingly the second stele is of architectural character and belongs to the so called pseudo-aedicula type whose origin is architecture of aediculae. On the contrary, the first stele does not bear such architectural characteristics, thus being remarkably different from its model. Its lower part does have some architectural elements which, however, do not determine the idea of the shape. The only function of these pilasters was to change the rhythm of framing and panels.

Mutual similarity of arrangement is accidental and formal. Therefore Schober's typology in general is not valid because structural characteristics were not taken in consideration.

II Decoration

The first stele depicts an extremely interesting and unusual motif in the top panel. A half figure of the deceased person is portrayed in the centre, flanked by two smaller youthful figures. The man is wearing paludamentum and carrying centurion's staff as symbols of his military career. Locks framing his bald skull are combed from nape towards temples. Similar side locks could be observed on Trajan's portraits (type I). His beard and moustache are in the fashion of Hadrian's period. Hadrian's first portrait (Stazione Termini) has full beard and moustache. Both details already accepted earlier since they appeared on his portraits on the Trajan's arch in Benevento. Such a mixture of fashion characteristics of Trajan's and Hadrian's time are by neither strange nor rare. They appear on portraits all over the Roman Empire.

Two small figures of youths are undoubtedly connected with the main figure. The left figure is holding *codex ansatus* in his lowered left hand while his raised right hand must have been holding some, now destroyed, object. The young man is dressed in paenula. The right figure, dressed in a short tunic, is unrolling a scroll on his chest. Both have long hair as young people in those days often did. They must have been centurion's slaves, freed by the owner and after becoming his heirs obliged to commission the tomb monument.

In the upper panel of the second stele half figure of a married couple are represented. The wife is wearing characteristic Pannonian fibulae on both shoulders and a medallion on her breast. The man is wearing paludamentum. A volume is in his right hand. Woman's hairstyle with a tress round her head is quite frequent from early Hadrian until late Antoninian times. Best parallels can be seen among middle Antoninian woman portraits (Rome, Copenhagen, Syracuse etc). Man's hair style is very similar to the main type of Antoninus Pius' portraits, so also his beard and moustache.

The middle frieze of the first stele depicts a dog hunting a deer (left) and a dog hunting a rabbit (right). In the centre of the other stele cantharos with vine scrolls is shown. Both motifs were very frequent on Pannonian stelai on the central frieze. The sides of the second stele are decorated with vine scrolls topped by small figures. One of them is carrying a basket on his head and the other has a raised hand but it is uncertain whether there was a basket on his head.

III) Sculptural Execution

The repertoire of the first stele is mostly taken from the military sphere, since the deceased person had been a soldier all his life. Although the man on the other stele was also a soldier (veteran) the choice of motifs carry no allusion to his former profession, but belong to the Dionysiac religion.

The first stele is of superior quality. The sculptor has fully mastered his craft. Even his choice of iconographic motifs is uncommon. The figures reflect a classicistic approach to portraiture.

The second stele shows a different approach. The quality of art is inferior revealing a master of poorer artistic training which is evident in some details (execution of hands and fingers, relationship of figures etc). However, the heads of the deceased are well rendered and exhibit individual characteristics. The eyes are emphasized with both iris and pupil. Such inconsistency in quality of execution is typical of provincial stelai made by craftsmen of little training but not lacking talent and the wish to convey their inner spark in their own way.

IV) Dating

The dating of stelai from Zagreb Archaeological Museum does not pose great problems. In the first case the mixture of Trajan and Hadrian characteristics shows that it could not have been executed before the beginning of Hadrian's rule and the first type of his portraits. It must have been commissioned in the decade between 120 and 130. A later period would hardly be possible because both iris and pupil are missing. The life of Marcus Herennius Valens can be reconstructed. He was born somewhere around the year 50 A.D. in *Salona*. He joined the army before he was 20, while the XI Roman legion was still in Dalmatia (it left in the year 69). He performed various military services in different units outside Dalmatia to die at the age of 75 at *Cibalae* after 55 years of service (probably around the year 125 A.D.). Both onomastic and epigraphic data favour such a dating.

The second stele can also be rather accurately dated. The man's hair style, beard and moustache resemble those of Antoninus Pius. The woman, although not copying the appearance of Faustina the Elder in all details, has characteristics of the Antoninian vogue. The appearance of iris and pupil is in accordance with the coiffure. Epigraphic and onomastic elements of the inscription on the stele are somewhat different from those on the first one. The man's onomastic formula follows that of Antoninus Pius. Accordingly the deceased person was born somewhere around 80 A.D. and had his stele made at the age of 76 years around the years 150-160.

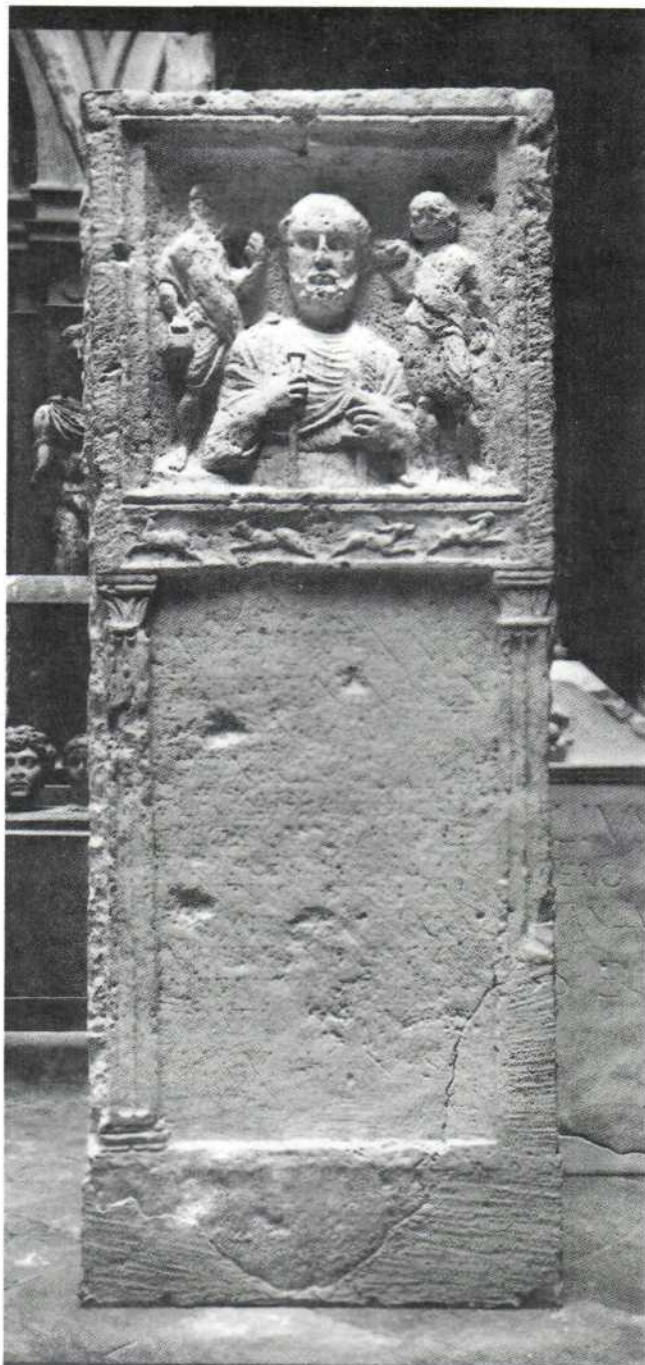

Tabla 1

Tabla 2